

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.59>

ПРАВОМІРНЕ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Продивус С.В.,

*аспірантка кафедри конституційного права
Львівського національного університету ім. І. Франка*

Продивус С.В. Правомірне обмеження права на свободу пересування: міжнародно-правові стандарти та практика Європейського суду з прав людини.

Статтю присвячено аналізу актуальних питань обмеження права на свободу пересування. Право на свободу пересування – одне з фундаментальних прав людини у демократичному суспільстві та відповідно невід’ємна частина міжнародного механізму захисту прав людини. Водночас право на свободу пересування не є абсолютним та супроводжується певними обмеженнями, необхідними для забезпечення реалізації прав, свобод та інтересів інших людей, інтересів держави та суспільства. Автором проаналізовано положення міжнародно-правових актів, які закріплюють право на свободу пересування, зокрема, Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.), Американської конвенції про права людини (1969 р.), Африканської хартії прав людини та народів (1981 р.), Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.) та Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Проаналізовано гарантії передбачені у вищезазначених актах та допустимі випадки обмеження права на свободу пересування, а також виокремлено критерії при дотриманні яких таке обмеження вважатиметься правомірним: законність; наявність мети; необхідність. Автором досліджено підходи Комітету ООН з прав людини та Європейського суду з прав людини до розуміння та тлумачення згаданих критеріїв. На підставі аналізу практики Європейського суду з прав людини з питань перевірки правомірності обмеження права на свободу пересування обґрунтовано, що втручання у право на свободу пересування буде допустимим, якщо воно здійснено тільки на підставі закону, необхідне у демократичному суспільстві з легітимною метою (для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров’я чи моральності населення або прав та свобод інших осіб тощо), наведено тлумачення Європейським судом з прав людини кожної з цих вимог, зроблено висновки щодо необхідності їх врахування у національній правотворчій та правозастосовній практиці.

Ключові слова: права та свободи людини, свобода пересування, законність, мета, необхідність.

Prodyvus S. Lawful restriction of the right to freedom of movement: international legal standards and practice of the European court of human rights.

The article is devoted to the analysis of current issues of restriction of the right to freedom of movement. The right to freedom of movement is one of the fundamental human rights in a democratic society and, accordingly, an integral part of the international human rights protection mechanism. At the same time, the right to freedom of movement is not absolute and is accompanied by certain restrictions necessary to ensure the realization of the rights, freedoms and interests of other people, the interests of the state and society. The author analyzed the provisions of international legal acts that enshrine the right to freedom of movement, in particular, the Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), the American Convention on Human Rights (1969), the African Charter on Human and People’s Rights (1981), the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (1965) and Protocol No. 4 to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The guarantees provided for in the above-mentioned acts and permissible cases of restriction of the right to freedom of movement were analyzed, as well as the criteria for compliance with which such a restriction would be considered legitimate were identified: legality; existence of a goal; necessity. The author has researched the approaches of the UN Human Rights Committee and the European Court of

Human Rights to the understanding and interpretation of the mentioned criteria. Based on the analysis of the practice of the European Court of Human Rights on issues of verification of the legality of restrictions on the right to freedom of movement, it is substantiated that interference with the right to freedom of movement will be admissible if it is carried out only on the basis of the law, necessary in a democratic society with a legitimate aim (to protect state security, public order, health or morality of the population or the rights and freedoms of other persons, etc.), the interpretation of each of these requirements by the European Court of Human Rights is given, conclusions are drawn regarding the need to take them into account in national law-making and law-enforcement practice.

Key words: human rights and freedoms, freedom of movement, legality, purpose, necessity.

Постановка проблеми. Право на свободу пересування є важливим аспектом особистої свободи людини, необхідним для задоволення її потреб. Позбавлення цього фундаментального права призводить у багатьох випадках до позбавлення або обмеження інших прав та свобод людини. Відповідно, свобода пересування є невід'ємною частиною міжнародного механізму захисту прав людини. Положення щодо права на свободу пересування містяться у Загальній декларації прав людини (1948 р.), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966 р.), Американській конвенції про права людини (1969 р.), Африканській хартії прав людини та народів (1981 р.) та Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), а також Протоколі № 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Однак, право на свободу пересування не є абсолютним та супроводжується низкою обмежень, які слугують гарантіями для забезпечення реалізації прав та свобод інших людей, а також забезпечення держави та суспільства від зловживання та свавільного здійснення такого права.

Стан дослідження. Право на свободу пересування було предметом багатьох наукових досліджень, зокрема, варто згадати роботи таких науковців як С.П. Бритченка, О.Ф. Динька, В.Л. Федоренка, В.Ф. Погорілка та ін., однак питання обмеження права на свободу пересування з точки зору міжнародно-правових актів та практики міжнародних правозахисних органів недостатньо розкрито у літературі.

Метою статті є дослідження міжнародно-правового регулювання обмеження права на свободу пересування, аналіз основних міжнародно-правових актів та практики правозахисних міжнародних органів у цій сфері (зокрема, Європейського суду з прав людини), виокремлення та дослідження основних критеріїв правомірного обмеження права на свободу пересування.

Виклад основних положень. Право на свободу пересування гарантується міжнародними актами про права людини, а будь-які обмеження свободи пересування підлягають правовим гарантіям.

Так, **стаття 13 Загальної Декларації прав людини** передбачає, що кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави, а також, що кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну. Ця стаття не передбачає конкретних підстав для обмеження права на свободу пересування, однак у пункті 2 статті 29 Декларації, яка стосується усіх гарантованих цим актом прав і свобод передбачено, що допускаються тільки такі обмеження прав і свобод людини, які «встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [1].

У **Міжнародному пакті про громадянські і політичні права**, який також закріплює право людини на свободу пересування, дещо по-іншому сформульовано підстави його обмеження. Так, стаття 12 передбачає, що: 1) кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання, 2) кожна людина має право покидати будь-яку країну, включаючи свою власну. Далі вказано, що ці права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших ієсуміснимиз іншими правами, визначеними в цьому Пакті [2]. Комітет ООН з прав людини також наголошує на тому, що, щоб бути допустимими, обмеження повинні бути передбачені законом, повинні бути необхідними в демократичному суспільстві для захисту цих цілей і повинні відповідати всім іншим правам, визнаним у Пакті [3].

Стаття 2 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, що не включені до Конвенції та першого Протоколу до неї гарантує кожному право на свободу пересування та свободу вибору місця проживання та

передбачає широку сферу захисту. Зокрема, стаття 2 Протоколу № 4 гарантує три окремі права: свободу пересування та свободу вибору місця проживання на території держави (викладено в першому пункті), а також свобода виїзду з будь-якої країни, у тому числі зі своєї власної (викладено у другому пункті). Водночас, права, передбачені статтею 2, не є абсолютними. Як зазначено у пункті 3 «на здійснення цих прав не встановлюються жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для забезпечення громадського порядку, запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб». Пункт 4 передбачає ще одну можливість обмеження: «права, викладені в пункті 1, також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно із законом і виправдовуються суспільними інтересами в демократичному суспільстві». [4]

Американська Конвенція про права людини також гарантує право на свободу пересування та передбачає, що здійснення права на свободу пересування «може підлягати обмеженням лише у відповідності із законом, унеобхідних для демократичного суспільства масштабах, з метою попередження злочинності або з метою захисту державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я та моральності населення або прав і свобод інших осіб» [5].

Стаття 12 **Африканської Хартії прав людини та народів** закріплює право кожної людини на свободу пересування, а також вказує, що це право може бути об'єктом лише тих обмежень, які встановлені з метою охорони державної безпеки, правопорядку, здоров'я та моральності населення [6].

Аналіз зазначених міжнародно-правових актів дозволяє зробити висновок, що існують певні критерії правомірності обмеження права на свободу пересування: 1) законність; 2) наявність мети; 3) необхідність. Розглянемо кожен з них детальніше.

Законність. Комітет ООН з прав людини зазначає, що сам закон повинен встановити умови, за яких права можуть бути обмежені. Держава повинна визначати правові норми, на яких ґрунтуються обмеження. Обмеження, які не передбачені законом порушуватимуть права, гарантовані частинами 1 і 2 статті 12. Більше того, при прийнятті законів, що передбачають обмеження права на свободу пересування, держави завжди повинні керуватися принципом, згідно з яким обмеження не повинні порушувати сутності права; співвідношення між правом і обмеженням, між нормою і винятком не можна змінювати. Закони, що дозволяють застосування обмежень, повинні використовувати точні критерії та не надавати необмеженого розсуду особам, відповідальним за їх виконання.[3]

Доволі цікавою у контексті критерію законності є практика Європейського суду з прав людини (далі – Суд, ЄСПЛ). Відповідно до практики Суду, будь-який захід, що обмежує право на свободу пересування, повинен «відповідати вимогам закону» [7, § 64]. Якщо Суд приходить до висновку, що втручання у права заявника відповідно до статті 2 Протоколу № 4 не було здійснено «відповідно до закону», немає необхідності визначати чи відповідає обмеження іншим критеріям, передбаченим у пунктах 3 та 4 статті 12.

Відповідно до прецедентної практики Суду, вираз «відповідно до закону» не тільки вимагає, щоб оскаржуваний захід мав певну основу в національному законодавстві, але також стосується якості відповідного закону. Зокрема, така позиція закріплена у справах *Khlyustov v. Russia* [7, § 68], *Oliveira v. the Netherlands* [8, § 47]. По-перше, вимагається, щоб закон був доступним: особа повинна мати можливість посилатися на законодавчі норми, застосовні до цього випадку. Другим критерієм є передбачуваність наслідків, правило не може розглядатися як «закон», якщо воно не сформульоване з достатнім ступенем точності, для того, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку: він повинен мати можливість, якщо необхідно, за допомогою відповідної консультації, передбачити у розумних межах наслідки, які може спричинити певна дія. Такі наслідки не повинні бути передбачуваними з абсолютною впевненістю: практика показує, що це недосяжно. У той же час, тоді як така впевненість дуже бажана, вона може призвести до надмірної негнучкості, а право має бути здатним реагувати на зміни. Відповідно, багато законів неминуче сформульовані із використанням термінів, які більшою чи меншою мірою широкі, і тлумачення та застосування яких відносяться до питань практики. (*The Sunday Times v. the United Kingdom* [9, §§ 47-49]).

У справі *De Tommaso v. Italy*, як і в багатьох інших Суд вказав, що для того, щоб відповідати вимозі передбачуваності, закон повинен визначати з достатньою деталізацією, точністю та ясністю категорію осіб, до яких застосовуються обмеження, типи поведінки та/або інші фактори, здатні викликати застосування обмеження, а також орган, уповноважений дозволяти таке обмеження, а також зміст і часові межі зобов'язань, застосованих у цьому контексті [10, § 125].

У справі *Malone v. the United Kingdom* Суд зазначив, що фраза «відповідно до закону» також вимагає від національної влади дотримання верховенства права; таким чином, передбачено, що в національному законодавстві має бути передбачений захід захисту від довільних втручань влади у права, що охороняються Конвенцією [11, § 67].

Зокрема, втручання органів виконавчої влади в права особи згідно зі статтею 2 Протоколу № 4 повинно підлягати ефективному контролю, який, як правило, має забезпечуватися судовою владою, принаймні в останній інстанції, шляхом судового контролю, який відповідає гарантіям незалежності, неупередженості та належної процедури. Обсяг судового контролю повинен включати як законність, так і пропорційність оскаржуваного обмеження. Крім того, органи влади не мають права підтримувати тривалі обмеження свободи пересування особи без періодичної переоцінки їх виправданості (*Rotaru v. the Republic of Moldova* [12, §25]).

Мета. Як було проаналізовано вище, міжнародно-правові акти визначають перелік тих цілей для досягнення яких допускається обмеження права на свободу пересування. Зазначені цілі зводяться по своїй суті до а) захисту прав та свобод людини б) захисту усталеного демократичного ладу (захист громадського порядку та безпеки, захист національної безпеки, захист моральності, попередження злочинності). Лише ті цілі, які прямо передбачені проаналізованими актами становлять законні підстави для вжиття відповідними органами заходів, що обмежують свободу пересування.

Водночас, Європейський суд з прав людини у справі *Merabishvili v. Georgia* зазначає, що законні цілі, викладені в пункті 3 статті 2 Протоколу № 4, мають широке визначення та тлумачаться з певним ступенем гнучкості, як і застереження про обмеження відповідно до інших положень Конвенції та протоколів до неї, і в більшості випадків Суд резюмує суть справи [13, §§ 295-297].

Наприклад, у справі *Narijalo v. Croatia*, Суд не встановив жодної законної мети, вказавши, що заявник не зміг з'ясувати підстави, які виправдовували тривале утримання його паспорта. Незважаючи на те, що паспорт було вилучено через відмову заявника сплатити митні штрафи, проти заявника жодного разу не було порушено жодного провадження на цій підставі, а утримання документів тривало через відсутність координації між різними залученими органами [14, §§ 79-82].

Тобто, обмеження права на свободу пересування допускаються лише для тих цілей, для яких вони призначені, та вони повинні відповідати конкретній меті, яку вони переслідують.

Необхідність. Формулювання проаналізованих нормативно-правових актів дещо відрізняються, однак суть обмежень права на свободу пересування полягає в тому, що це примусові заходи, які використовуються державою у виняткових випадках для захисту прав та свобод людини чи публічного порядку. Як зазначає Комітет ООН з прав людини, «пункт 3 статті 12 чітко вказує на те, що недостатньо, щоб обмеження служили допустимим цілям; вони також повинні бути необхідними для їх захисту. Обмежувальні заходи повинні відповідати принципу пропорційності; вони повинні бути відповідними для досягнення своєї захисної функції; вони мають бути найменш обмежувальним інструментом серед тих, які придатні для досягнення бажаного результату; і вони повинні бути пропорційними інтересам, які підлягають захисту. Більше того, принцип пропорційності повинен дотримуватись не лише в законі, який передбачає обмеження, але й адміністративними та судовими органами в процесі застосування закону [3].

Застосування обмежень у кожному окремому випадку має ґрунтуватися на чітких правових підставах і відповідати критерію необхідності та вимогам пропорційності. Ці умови не були б дотримані, наприклад, якби особі було заборонено покинути країну лише на тій підставі, що вона є держателем «державної таємниці», або якщо особі було б заборонено подорожувати всередині країни без спеціального дозволу. З іншого боку, умовам могли б відповідати обмеження доступу до військових зон з міркувань національної безпеки або обмеження свободи поселення в районах, населених громадами корінного населення або меншин.

Суд у своїй практиці зазначає, що втручання вважатиметься «необхідними в демократичному суспільстві», якщо воно відповідає «негайній суспільній потребі», і, зокрема, якщо воно пропорційне переслідуючій меті, і якщо причини, наведені державою в обґрунтування є «відповідними та достатніми». (*Handyside v. the United Kingdom*, [15, § 48-50]. Питання про те, чи був досягнутий справедливий баланс між загальними інтересами та правом заявника на свободу пересування, необхідно оцінювати відповідно до всіх особливостей справи (*Hajibeyli v. Azerbaijan* [16, § 63]).

Як показує практика Суду оцінка пропорційності базується на трьох ключових елементах: обґрунтованість обмеження у світлі його захисної функції, якість внутрішньої оцінки та суворість обмеження (суворість стосується тривалості та конкретного впливу на заявника). Вимога, яку зазвичай назива-

ють критерієм пропорційності, вимагає, щоб обмежувальні заходи були відповідними для досягнення своєї захисної функції [17, § 93]. Обмеження може бути виправданим у конкретному випадку лише за наявності чітких ознак справжнього суспільного інтересу, який переважає право особи на свободу пересування [16, § 63]. Як зазначає Суд у справі *Vlasov and Benyash v. Russia*, такі ознаки мають ґрунтуватися на конкретних елементах, які справді свідчать про продовження існування ризику, якому має на меті запобігти оскаржуване обмеження. [18, § 34].

Цікавим прикладом у контексті обмеження права на свободу пересування та зокрема захисної функції обмеження, є справа *Berkovich and Others v. Russia*. Суд розглянув заяви проти Росії, в яких оскаржується обмеження на приватні поїздки закордон особам, які мали доступ до державної таємниці у зв'язку з раніше зайнятими посадами. У цій справі Суд вказав, що Уряд не зазначив, яким чином безумовне обмеження можливості заявника виїжджати за кордон відповідає інтересам національної безпеки. Суд, вважає, що саме зв'язок між обмежувальним заходом, про який йде мова, та його передбачуваною захисною функцією відсутній. Історично (такий захід було введено ще за часів СРСР) передбачувана «захисна функція» оскаржуваного заходу полягала у запобіганні розголошенню державної таємниці. На момент впровадження обмеження держава мала можливість контролювати передачу інформації у зовнішній світ, використовуючи комбінацію обмежень на вихідну та вхідну кореспонденцію, заборону на міжнародні поїздки та еміграцію та заборону на неконтрольовані контакти з іноземцями всередині країни. Однак після того, як заборону на особисті контакти з іноземцями було знято, а листування більше не підлягали обмеженням, необхідність обмеження міжнародних поїздок з приватною метою для осіб, які мали доступ до державної таємниці стала менш очевидною. За цих обставин, оскільки заборона на міжнародні поїздки з приватних причин мала на меті перешкодити заявнику повідомляти інформацію іноземним громадянам, у сучасному демократичному суспільстві таке обмеження не виконує захисної функції, яка була на нього покладена раніше. Суд зазначив, що конфіденційна інформація, якою володіли заявники, могла передаватися різними способами, які не вимагали їхньої присутності за кордоном або навіть прямого фізичного контакту з будь-ким. Таке обмеження також не можна було пояснити необхідністю забезпечити безпеку заявників за кордоном. Крім того, не було здійснено фактичної оцінки ризиків безпеці окремих заявників через загальний характер заборони. Таким чином, Суд вирішив, що зв'язок із захисною функцією, який раніше покладался на такий захід, відсутній [17].

У справі *Sășuneanu v. Romania* Суд наголошує на необхідності постійного перегляду необхідності застосування обмежувальних заходів. Так, зазначається, що для оцінки пропорційності заходу необхідно, з одного боку, щоб органи влади надали причини для його застосування, а з іншого боку, щоб він супроводжувався відповідними процесуальними гарантіями, за допомогою яких органи влади постійно оцінюють необхідність заходу [19, § 53].

У багатьох справах Суд вказує, що навіть якщо він виправданий на початку, захід, що обмежує свободу пересування особи, може стати непропорційним і порушити права цієї особи, якщо він автоматично продовжується на тривалий період. Національні органи влади зобов'язані забезпечити, щоб обмеження прав особи за статтею 2 Протоколу № 4 було виправданими і пропорційними з самого початку та протягом усього терміну дії з огляду на обставини (*Battista v. Italy*, [20, § 41]). Суд визнає порушення зазначеного обов'язку і у випадках, коли до заявників було застосовано автоматичний загальний захід без будь-якої перевірки чи періодичної переоцінки його виправданості та пропорційності та без урахування індивідуальних обставин заявників [17, § 96]. Суд передбачає вимогу індивідуальної оцінки, яка повинна включати всі відповідні аспекти конкретної ситуації і фактори, специфічні для заявника, наприклад, його або її сімейне, професійне, фінансове та особисте становище, його або її поведінку (включаючи, у відповідних випадках, тяжкість вчиненого порушення та ризик його повторення), а також наявність судимості (*Stamose v. Bulgaria*, [21, § 35]).

Визначення того, чи був оскаржуваний захід «необхідним у демократичному суспільстві», передбачає демонстрацію того, що втручання в захищені права було не більшим, ніж це було необхідно для досягнення переслідуваної законної мети [17, § 93]. Тобто, має існувати розумне співвідношення пропорційності між застосованими засобами та переслідуваною метою (*Soltysyak v. Russia*, [22, § 53]). Оцінюючи суворість певного обмеження, Суд повинен врахувати його конкретний вплив на заявника, а також його тривалість (зокрема чи існує можливість автоматичного продовження обмеження). Вплив на заявника передбачає аналіз таких факторів як тип та характер обмеження, його обсяг, зацікавленість заявника в реалізації права на свободу пересування, доступ

до заходів захисту на практиці, особливі індивідуальні обставини. Таким чином, вбачається, що практика ЄСПЛ в питанні аналізу правомірності обмеження права на свободу пересування є детальною та послідовною.

Висновки. Міжнародне право передбачає низку правомірних обмежень права на свободу пересування, встановлюючи при цьому вичерпний перелік підстав для такого обмеження, а також критерії, яким повинні відповідати такі обмеження: бути законними, необхідними та здійснюватися з правомірною метою, яка передбачена положеннями міжнародного права. Незважаючи на те, що у різних міжнародно-правових актах формулювання підстав можуть дещо відрізнятися, але за своєю сутністю вони є подібними та спрямовані на захист прав та інтересів людини, суспільства та держави. Проаналізована практика Європейського суду з прав людини демонструє, що Суд керується послідовним, ретельним, розробленим завдяки прецедентній практиці, алгоритмом перевірки правомірності застосування конкретного правообмеження з огляду на фактичні обставини та особливості справи. Суд послідовно тлумачить критерії правомірного обмеження права на свободу пересування та вказує ті фактори, що необхідно враховуються при оцінюванні ситуації обмеження прав та свобод людини. Враховуючи демократичний та проєвропейський курс розвитку України вважаємо за необхідне закріплення вказаних положень щодо критеріїв визначення правомірності обмеження права на свободу пересування у національному законодавстві та їх врахування при здійсненні правового регулювання та правозастосування з метою ефективного забезпечення прав і свобод людини.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. *Голос України* від 10.12.2008. – № 236.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
3. CCPR General Comment No 27: Article 12 (Freedom of Movement) Adopted at the Sixty-seventh session of the Human Rights Committee, on 2 November 1999 CCPR/C/21/Rev.1/Add.9, General Comment No 27. (General Comments) (Contained in document CCPR/C/21/Rev.1/Add.9) URL: <https://www.refworld.org/pdfid/45139c394.pdf>.
4. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та в Першому протоколі до неї, від 16 вересня 1963 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2373.
5. AMERICAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS (Adopted at the Inter-American Specialized Conference on Human Rights, San José, Costa Rica, 22 November 1969). URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>.
6. AFRICAN (BANJUL) CHARTER ON HUMAN AND PEOPLES' RIGHTS (Adopted 27 June 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force 21 October 1986). URL: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49>.
7. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Khlyustov v. Russia* від 11 липня 2013 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-122186>.
8. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Olivieira v. the Netherlands* від 4 червня 2002 року. URL: https://www.hr-dp.org/files/2013/09/08/CASE_OF_OLIVIEIRA_v._THE_NETHERLANDS_.pdf.
9. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *The Sunday Times v. the United Kingdom* від 29 березня 1979 року. URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b7240.html> [accessed 26 February 2023].
10. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *De Tommaso v. Italy* від 23 лютого 2017 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-171804>.
11. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Malone v. the United Kingdom* від 2 серпня 1984 року. URL: <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1984/10.html>.
12. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Rotaru v. the Republic of Moldova* від 17 листопада 2020 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ES069028>.
13. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Merabishvili v. Georgia* від 28 листопада 2017 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-178753>.

14. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Narijalo v. Croatia* від 13 лютого 2004 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-61443&filename=CASE%20OF%20NAPIJALO%20v.%20CROATIA.docx&logEvent=False>.
15. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Handyside v. the United Kingdom* від 7 грудня 1976 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57499&filename=001->.
16. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Hajibeyli v. Azerbaijan* від 19 липня 2018 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-182173>.
17. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Berkovich and Others v. Russia* від 27 червня 2018 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-181876&filename=CASE%20OF%20BERKOVICH%20AND%20OTHERS%20v.%20RUSSIA.pdf&logEvent=False>.
18. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Vlasov and Benyash v. Russia* від 20 вересня 2016 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-166738>.
19. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Cășuneanu v. Romania* від 16 квітня 2013 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-118582>.
20. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Battista v. Italy* від 2 грудня 2014 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-148683>.
21. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Stamose v. Bulgaria* від 27 листопада 2012 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115160>.
22. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Soltysyak v. Russia* від 10 лютого 2011 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-103354>.